

Richard Paping

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

Van beklemdrecht tot uiterst gepolariseerde samenleving

De ontwikkeling van het ‘bektremrecht’ in de provincie Groningen toont heel mooi aan dat ogenschijnlijk kleine beslissingen enorme gevolgen kunnen hebben op een samenleving. De economische, sociale en politieke structuur, en zelfs de cultuur van een groot deel van het Groningse platteland is tot ver in de twintigste eeuw immers grotendeels terug te voeren op de heel specifieke wijze waarop door middel van dit bektremrecht de eigendomsrechten op land in de zeventiende en vooral de achttiende eeuw waren georganiseerd.

Eigendomsrechten

In dit artikel wordt eerst ingegaan op een aantal ideeën rondom eigendomsrechten, waarop vervolgens voortgebouwd wordt in een schets van de ontwikkeling van het Groningse bektremrecht. Vervolgens zal getracht worden kort de vraag te beantwoorden wat op de hele lange termijn de (enorme) gevolgen van het bektremrecht waren. Daarbij zal het vooral gaan om de kleistreken langs de lange kust in het noorden en oosten van de provincie Groningen. In beperkte mate zal een vergelijking gemaakt worden met aangrenzende provincies Friesland en Drenthe.¹

Eigendomsrechten staan naast transactiekosten centraal binnen de neo-institutionele benadering van de befaamde economisch historicus en Nobelprijswinnaar Douglas North (1920-2015).² Onder instituties verstaat hij ‘humanly devised constraints that structure political, economic and social interactions’, oftewel alle impliciete en expliciete regels die bepalen hoe mensen met elkaar omgaan. Belangrijke instituties betreffen de definiëring, toewijzing en bescherming van eigendom. Markten waar goederen en

Paping

diensten tussen mensen verhandeld worden zijn namelijk alleen mogelijk bij een zekere mate van eigendom: immers zonder bezit geen overdracht van bezit. Die eigendomsrechten kunnen gaan over consumptiegoederen, maar ook slaan op de productiemiddelen – arbeid, kapitaalgoederen (of het geld om die te financieren) en land – waarmee deze goederen gemaakt worden.

De eigenaar van arbeid, kapitaal of land heeft het recht om deze te gebruiken om goederen en diensten te maken, en mag over die opbrengsten vervolgens beschikken. Duidelijk is dat de verdeling van het eigendom van deze productiemiddelen grotendeels bepaalt hoe groot de economische en sociale verschillen tussen mensen of gezinnen zullen zijn in een samenleving. Ongelijke verdeling ervan vormde al de basis voor de ideeën van Karl Marx. Nog recent is hierop voortgebouwd door Thomas Piketty in zijn betoog over de in het verleden vrijwel voortdurend hogere vergoeding van het erg ongelijk verdeelde kapitaal (inclusief land) in vergelijking met die van arbeid.³ Dat resulteert er volgens Piketty in dat er al sinds de Middeleeuwen sprake is van een tendens tot groeiende economische ongelijkheid, door de voortgaande concentratie van (veelal overgeërfd) kapitaal bij een klein deel van de bevolking.

Eigendom omvat eveneens het recht om het gebruik van de productiemiddelen onder voorwaarden tijdelijk over te dragen aan anderen. De tijdelijke gebruikers zullen ernaar streven om zoveel mogelijk korte termijn voordeel te halen uit de arbeid, de kapitaalgoederen of het land, oftewel er zoveel mogelijk goederen en diensten mee te maken. Juist door het tijdelijke gebruiksrecht hebben zij er echter niet of nauwelijks belang bij om rekening te houden met het behoud van de kwaliteit van de productiemiddelen op de langere termijn. Voor de feitelijke eigenaar is het daarom nodig om aan het gebruik heel precieze voorwaarden te verbinden. Ook moet deze nauwkeurig controleren of de gebruiker zich houdt aan die voorwaarden, wat weer moeite en kosten met zich meebrengt.

Groningen in de zestiende eeuw

Laten we ons hier verder beperken tot het onderwerp van dit artikel, namelijk het productiemiddel land, of meer precies de wijze waarop grondeigendom en gebruik vanaf de zestiende eeuw geregeld was op het Groningse platteland. Voor de bevolking in dit agrarische gebied gold hetzelfde als voor de rest van het nog heel lang zeer rurale Europa, namelijk dat de beschikking over land om voedsel te verbouwen cruciaal was als middel van bestaan.

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

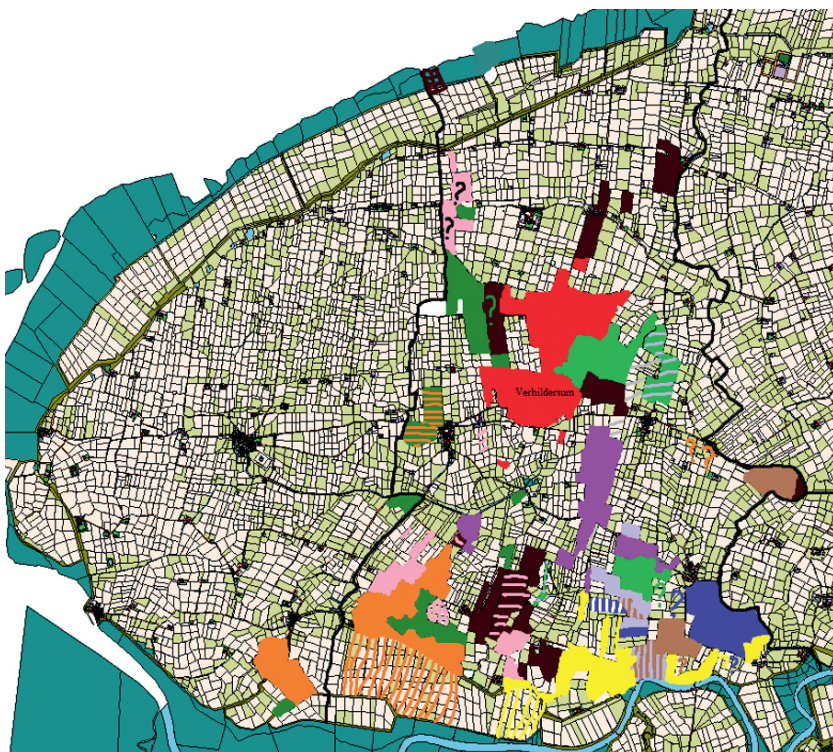

Kaart 1: Reconstructie institutioneel grondbezit in de kerspelen Baflo en Tinallinge in de zestiende eeuw (de namen duiden kloosters aan, behalve Ranum als aangrenzend kerspel).⁴

Hoewel voor het laatmiddeleeuwse Groningse platteland soms het beeld bestaat van een idyllische samenleving van grotere en kleinere eigenerfde boeren, lijkt dat toch wel wat bezijden de waarheid. De bronnen zijn beperkt, maar toch is duidelijk dat in elk geval in de zestiende eeuw boeren slechts in zeer beperkte mate eigenerfd waren. Veel land was in handen van de talrijke kloosters, terwijl ook de parochiekerken in elk kerspel grote hoeveelheden grond in eigendom hadden, zowel voor het onderhoud van de kerk ('de Hilligen'), de latere kerkvoogdij, als voor de pastoor (het pastorieland). De conclusie moet zijn dat een groot deel van het land toen al eeuwen in handen was van religieuze instituties. Voor de kerspelen Baflo en Tinallinge in de bijgevoegde kaart was dit zelfs meer dan de helft.

Al was de Groningse adel in de zestiende eeuw denkelijk minder rijk dan de zeventiende-eeuwse jonkers die van hen afstamden, toch waren het ook toen al belangrijke lokale grondeigenaren. Voor een deel van Noord-Groningen kan een tamelijk nauwkeurig beeld gegeven worden van de omvang van dit adellijke grondgebied (zie kaart 2). Daarbij moet bedacht worden dat in de zestiende eeuw ook nog diverse patriciërs uit de stad Groningen flinke stukken land op het platteland bezaten.

Als we tegen de tweede helft van de zestiende eeuw een volledig beeld krijgen van de Groningse samenleving, dan blijken er in de dorpen naast de boeren een uitgebreide middenstand en vermoedelijk ook vrij veel landloze arbeidersgezinnen te wonen, die werk vonden op de landerijen van de grotere

Kaart 2: Reconstructie van het zestiende-eeuws 'adellijk' landeigendom in de Groningse kerspelen Kloosterburen, Wierhuizen, Leens, Wehe, Warfhuizen en Zuurdijk. Verschillende kleuren geven de diverse adellijke geslachten aan (onder andere rood familie Onsta op Verhildersum te Leens; geel Janko Douwema erven; oranjebruin Tho Ewer erven; roze familie Panser; lichtgroen Christoffer van Ewsum; groen Blyke tho Fraam; blauw families Gaikinga op ter Borg & Clant op Luilema te Warfhuizen; paars Fijbe van Meckama).

boerderijen.⁵ Het overgrote deel van die boeren huurde grond. Sommigen hadden wel kleine stukjes land in eigendom, maar kunnen nauwelijks werkelijk eigenerfd genoemd worden. Dat een boerengezin meer dan 15 hectare land in eigendom had was een zeldzaamheid.⁶ De consequentie was dat Groningse boeren dus huurboeren – ook wel meiers genoemd – waren. Overigens is dat vermoedelijk niet of nauwelijks afwijkend van vergelijkbare nabijgelegen gebieden als het noordelijk en westelijk deel van Friesland en Oost-Friesland.⁷ Voor al deze regio's gold dat al het land reeds vroeg in cultuur was gebracht, zodat ontginningsmogelijkheden beperkt waren en er vrijwel alleen landaanwinning op water kon plaatsvinden. Alleen in

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

Drenthe lijkt eigenerfd landgebruik veel gebruikelijker en waren er tegelijk ook mogelijkheden voor het ontginnen van woeste heidegronden.

De beklemming als wijze van verhuren

Door de concentratie van land in de dode hand en bij een beperkt aantal rijke families was het onontkoombaar in de van oorsprong Friese Ommelanden dat de eigendom en het gebruik van elkaar losgekoppeld werden. Eerder lijken kloosters – alleen al goed voor bijna een kwart van het Groningse cultuurareaal – nog grote stukken land zelf uitgebaat te hebben, namelijk het zogenaamde omliggende corpus en de voorwerken, maar daarin was in de tweede helft van de zestiende eeuw vrijwel steeds een einde gekomen. Verhuur per jaar van het land had grote nadelen, aan de ene kant zou het betekenen dat doorlopend op zoek gegaan moest worden naar geschikte nieuwe gebruikers met alle kosten en moeite van dien, terwijl die eenmalige huurders ook nog de prikkel hadden om het land uit te putten. Daar kwam nog de verantwoordelijk bij voor de boerderijgebouwen met dergelijke tijdelijke gebruikers, zonder enige garantie op continuïteit van de huurontvangsten op de wat langere termijn.

Voor landeigenaren kon verhuur voor een wat langere periode de oplossing van alle zojuist geschetste problemen betekenen. Al eind zestiende eeuw blijken zesjarige huurcontracten dan ook de standaard. Het meest gebruikelijk werd daarbij in Groningen dat de huurders of meiers het boerderijgebouw kochten, terwijl al het land bij de boerderij van de eigenaar bleef. Dat laatste was voordelig voor beide kanten. Eigenaren hoefden niet meer op te letten of wel zorgzaam genoeg met het bouwwerk omgegaan werd. Tegelijk hoefde de boer als eigenaar van zijn woning en bedrijfspand niet meer te klagen bij de landeigenaar als er gebreken waren.

Vanuit het perspectief van de eigendomsrechten van North hadden de boeren als eigenaren van het boerderijgebouw er alle belang bij hier goed voor te zorgen, zodat ze er in hun bedrijfsvoering optimaal van konden profiteren. Ook gaf de langere huurperiode de boeren de prikkel om in elk geval in de eerste jaren kortetermijninvesteringen te doen in het land, omdat ze daar nog de vruchten van konden plukken. Al met al was de regeling met langere huurperiodes en het geven van de verantwoordelijkheid voor het boerderijgebouw aan de gebruiker goed voor de agrarische productiviteit. Daar profiteerden de landeigenaren ook van, omdat ze hogere huren konden vragen. Ook in het nabije (Westerlauwers) Friesland en elders in het

Paping

Nederlandse kustgebied was het tot aan het einde van de zeventiende eeuw gebruikelijk dat de pachter eigenaar was van het boerderijgebouw.⁸

Omdat de boerderijgebouwen in eerste instantie nog maar een betrekkelijk geringe waarde hadden, kon de eigenaar als deze van huurder wilde wisselen makkelijk het boerderijgebouw terugkopen om dit daarna weer door te verkopen aan de nieuwe huurder, of anders kocht de nieuwe huurder het boerderijgebouw rechtstreeks van de oude huurder. Dat gebouw had natuurlijk alleen waarde samen met het gebruiksrecht van de landerijen; men zei daarom wel dat het land onder de boerderij beklemd was. De nieuwe boer nam dan dus niet alleen het boerderijgebouw maar ook het recht om het land te huren over. Als de boer de huur niet kon opbrengen verviel het boerderijgebouw aan de landeigenaar. Rond 1600 werd het overgrote deel van de landbouwgrond in de Groningse landschappen Westerkwartier, Hunsingo, Fivelgo en Oldambt zo onder een soort van beklemming verhuurd aan meiers. Het voormalig bezit van de kloosters was toen overgegaan op de overheid, het leeuwendeel ging naar de provincie, terwijl ook het bestuur van de Ommelanden en de stad Groningen flinke hoeveelheden land in eigendom kreeg. Gaandeweg werden deze verpachte landerijen in de zeventiende eeuw steeds meer gezien als beklemd onder de boerderijen.⁹

Interessant om nog eens nader te onderzoeken is wie eigenlijk vooral bepaalde wie de nieuwe boer zou worden: de landeigenaar die het land zou gaan verhuren of de oude boer die zijn boerderij zou gaan verkopen.¹⁰ Dit dilemma geeft al aan dat er eigenlijk wat veranderd was in de eigendomsrechten op het land. Met het eigendom van het boerderijgebouw had de landgebruiker stiekem ook een zeker recht gekregen op het land. Echter, elke zes jaar kon de huur aangepast worden. In de zeventiende eeuw vinden we daartoe in Groningen lange rijen formele landopzeggingen door eigenaren van boeren bij het hoogste gerechtelijke orgaan van de provincie: de Hoofmannenkamer.¹¹ In de praktijk suggereert de naam landopzegging meer dan wat het feitelijk vaak betekende. Pas na de landopzegging mocht de landeigenaar de landhuur namelijk verhogen. Deze nieuwe inhuring ging tevens gepaard met de betaling van een zogenaamd geschenk, meestal een jaar extra huur. Als de boer niet met de nieuwe huur akkoord ging, dan moest de landeigenaar de boerderij van hem terugkopen voor de geschatte waarde. Veelvuldig zullen deze huurverhogingen overigens ook buiten de formele weg van de Hoofdmannenkamer om zijn geregeld. De verplichting om de boerderij over te nemen voor de geschatte prijs en ook de noodzaak om daarna een nieuwe boer te zoeken door de landeigenaar, zal de huurverhogingen wel

iets getemperd hebben.¹²

Langzamerhand namen zo de rechten van de gebruikers op het land toe, ten koste van die van de landeigenaren. De landeigenaar kreeg dan wel een goede huur, maar kon steeds minder makkelijk vrij over de grond beschikken. Voor de meiers echter betekenden de grotere eigendomsrechten dat ze meer zekerheid hadden over de continuïteit van het landgebruik, en dat er dus een prikkel was om meer te investeren in de verbetering van de kwaliteit van de grond. Een deel van de waarde van die verbeteringen kon zelfs weer teruggekregen worden in de vorm van een betere prijs bij verkoop van het boerderijgebouw en het gebruiksrecht van de grond.

Die beperking van eigendomsrechten van eigenaren kan aardig geïllustreerd worden aan de hand van een voorbeeld. Jonker Ludolf Tjarda van Starkenborgh was afkomstig van de thans nog bestaande borg Verhildersum onder Leens, die echter aan zijn broer Alhart was toegewezen. Ludolf had het in zijn hoofd gezet om een nieuwe borg te bouwen in het nabije Wehe, waartoe hij in 1650 met zijn vrouw de eigendom van 69 ½ jukken land gekocht had van jonker Asinga van Ewsum. Dit land werd gebruikt onder de zeer grote boerderij de Ronde met 100 jukken (circa 50 hectare) van boer Jannes Hijlkes met zijn vrouw Trijntje Halsema (die er al met haar twee eerdere echtgenoten woonde vanaf circa 1625).

Ludolf voerde gedurende 21 maanden processen tegen het echtpaar om hen van de boerderij te krijgen, welke Jannes en Trijntje eind 1652 uiteindelijk anderhalf jaar te vroeg verlieten. De jonker moest echter wel de geschatte waarde van de boerderij en schuur betalen en ook de kosten van verbeteringen, plus nog een jaar huur en een deel van het geschenk als boete vanwege de vroege ontruiming.¹³

Afbeelding 1: Borgweer te Wehe volgens de Beckeringkaart van 1781.

Paping

Overigens, dat Ludolf inderdaad het land vrij wist te krijgen had denkelijk vooral te maken met dat hij het ook echt zelf ging gebruiken, wat zijn claim versterkte. Iets ten westen van de oudere boerderij werd vervolgens het statige Borgweer gebouwd. Duidelijk uit het verhaal wordt wel dat landeigenaren niet zomaar konden doen wat ze wilden met het land. Zo gauw in de rechten van de gebruikers getreden werd, moest er betaald worden.

In de laatste decennia van de zeventiende eeuw daalden de prijzen van graan en boter en dergelijke en gingen de huren omlaag. Nu waren het juist vaak de beklemde meiers die hun land formeel opzegden na zes jaar in de hoop op een lagere nieuwe huur.¹⁴ Er volgde vanaf 1670 een kleine eeuw van lagere huren door de malaise in de landbouw. Dit kwam niet alleen door die lagere prijzen, maar ook door twee desastreuze overstromingen in 1686 en 1717 en de regelmatig terugkerende veepest-epidemieën in de achttiende eeuw. Eigenaren waren vaak al lang blij dat ze meiers vonden om de verplichtingen die op het land rustten te betalen. Het waren namelijk de landgebruikers die de hoge grondbelasting (de verponding) en de zware waterschaps- en dijklasten (het zijlschot) moesten voldoen. Wanneer de huurders in gebreke bleven, dan draaiden de eigenaren daar echter voor op.¹⁵ Het is in de eerste helft van de achttiende eeuw dat veel landhuren feitelijk vast werden, hoewel dat vaak op papier nog niet duidelijk geregeld was.¹⁶

De vaste beklemming als bron van rijkdom

In Friesland kwamen de boerderijgebouwen in deze economisch slechte tijden steeds meer in de handen van de eigenaren. De ontwikkeling naar een soort van erfpacht-systeem werd er na 1660 feitelijk afgebroken.¹⁷ De rechten van de boeren als gebruikers van de grond werden geringer en de eigenaren konden juist gemakkelijker vrij beschikken over het land. In Groningen gebeurde er vanaf het einde van de zeventiende eeuw precies het tegenovergestelde. Nadat in de economisch zeer slechte eerste helft van de achttiende eeuw de positie van de huurders verder versterkt was ten opzichte van de landeigenaren, werd de situatie in de tweede helft van de achttiende eeuw weer beter. Tegelijkertijd verkocht de provincie in de jaren 1764-1774 haar enorme landeigendom aan allerlei eigenaren, adel, patriciërs en ook de gebruikers zelf.

De provincie-landhuizen waren – net als de rest van het land – veelal beklemd onder de boerderij. Het was echter niet heel duidelijk wat dit inhield, zo'n beklemming. Mocht de eigenaar de huur wel of niet verhogen? Kon de

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

eigenaar daarbij extra betalingen eisen in bijzondere situaties (zogenaamde geschenken)? En in hoeverre mocht de boer beschikken over het land, bijvoorbeeld het verkopen, het aan familieleden doorgeven of het geheel naar eigen inzicht gebruiken? De landhuren waren op een zeer laag peil komen te liggen in de eerste helft van de achttiende eeuw, en nu het beter ging na 1750 wilden de landeigenaren daar natuurlijk van meeprofiten via hogere huren, terwijl de boeren begrijpelijkerwijs aan de oude lage huur en de vrije beschikking over het land wilden vasthouden. Deze tegenstelling leidde tot langdurige en dure processen tussen meiers en eigenaren in deze periode over de aard van de huurverhouding. Berucht is het proces tegen Abel Derks kinderen in de periode 1769-1787, die er ondanks een eerdere huuropzegging uiteindelijk in resulteerde dat de huurders gewoon op de boerderij mochten blijven tegen een vaste huur.¹⁸

Om dergelijke dure processen met onvoorspelbare uitkomst te voorkomen, werden – vooral vanaf 1770 – de afspraken tussen boeren en landeigenaren precies contractueel vastgelegd. Aan de ene kant werden daarbij de boeren bijna steeds volledig in hun rechten bevestigd, aan de andere kant betaalden ze daarvoor zeer grote bedragen en werd in veel gevallen de huur wat verhoogd. Het afsluiten van deze zogenaamde beklembrieven was daarmee op korte termijn uiterst aantrekkelijk voor landeigenaren, die immers meteen enorme bedragen uitbetaald kregen van de boeren. In de beklembrieven werd vastgelegd dat er sprake zou zijn van een ‘vaste en altoosdurende huur’, dat er geen nieuwe geschenken ingevoerd mochten worden en dat het gebruiksrecht van het land in alle richtingen vererfde en ook verkocht mocht worden. De gebruiker mocht bovendien zelf weten hoe de grond te gebruiken, als akkerland of als grasland. Dit alles maakte dat het voor boeren veel aantrekkelijker werd om fors te investeren in grondverbetering, want dat was nu in hun eigen voordeel en niet meer in dat van de eigenaar.¹⁹ Feitelijk waren de boeren als landgebruikers gewoon de eigenaren geworden van het land, alleen moesten ze wel jaarlijks die vaste huur betalen.

Deze regeling met een vaste beklemming zorgde ervoor dat alleen de boeren en niet de oorspronkelijke landeigenaren voordeel hadden van de enorme prijsstijging van land in de daaropvolgende decennia. Deze prijsstijging werd aangewakkerd door veel hogere voedselprijzen als gevolg van een toenemende vraag naar voedsel voor de groeiende Europese bevolking vanaf het einde van de achttiende eeuw. Daarnaast was er schaarste als gevolg van oorlogen en conflicten gedurende de Franse tijd die de normale handelsstromen belemmerden. Tevens kon er meer met land verdiend

Paping

worden in Groningen. Dit was het gevolg van het afnemende belang van veepest-epidemieën, de verbeterde waterhuishouding en een verschuiving richting akkerbouw, waarbij meer gebruik kon worden gemaakt van goedkope arbeid door achterblijvende arbeidslonen.²⁰

Kort gezegd, de Groningse boeren werden snel rijker. Eerst was een boerderij met het gebruiksrecht van het land veel minder waard dan het landeigendom, maar rond 1800 was de situatie volledig omgedraaid. Een niet eens extreem voorbeeld is een boerenplaats te Maarslag met ruim 25 hectare land, eigendom van de Ommelanden met een vaste jaarlijkse huur van 125 gulden, die in 1765 verkocht werd voor 2.514 gulden, in 1774 voor 4.250 gulden en in 1806 voor 8.280 gulden.²¹ De onderhandse verkoopprijs van de boerderij De Groote Baat te Kloosterburen met zo'n 40 hectare voormalige provincieland en een vaste huur van 119 gulden en 5 stuivers was 5.325 gulden in 1783, en werd in 1805 aan een dochter doorverkocht voor 18.001 gulden.²² Deze bedragen krijgen nog meer betekenis als bedacht wordt dat in 1810 een zomerdagloon van een gehuwde mannelijke Groningse landarbeider met de kost in dit gebied slechts 10 tot 12 stuivers was, terwijl deze in de winter veelal slechts 6 stuivers kreeg. De arbeidslonen waren in de decennia daarvoor wel iets gestegen, maar dat stond niet in verhouding tot de enorme stijging van de prijzen van land!²³ Al met al kwam er bij zo'n arbeider maar honderd tot honderdvijftig gulden loon per jaar binnen plus nog een beetje loon van zijn vrouw en daar moest eerst huishuur, kleding, brandstof en de voeding van het gezin van betaald worden. De koop van zelfs een beetje land werd zo dan ook zo goed als onmogelijk voor een landarbeidersgezin.

Met een nieuw belastingstelsel in 1806 werden als reactie op de nieuwe eigendomsverhoudingen de Groningse vast bekleemde meiers door de overheid gelijkgesteld met eigenaren. Zij moesten dan ook de gehele grondbelasting voldoen. Ook bij de in 1832 ingevoerde belasting op land op basis van de nieuwe kadastermetingen, kwam daar geen verandering in. De oude blooteigenaren waren vanaf eind achttiende eeuw gereduceerd tot vaste rentetrekken, die op geen enkele manier meeprofitteerden van de snel stijgende welvaart van de Groningse landbouw. Het voordeel van de economische bloei was geheel voor de landgebruikers, die door de erop liggende vaste huur relatief goedkoop land bezaten of konden aanschaffen; land dat in de periode 1770-1880 vrijwel voortdurend zeer sterk in waarde steeg. Een uitzondering was overigens wel de periode 1818-1835, toen sterk gedaalde agrarische prijzen en daarmee verminderde landprijzen vele boeren – vooral diegenen die hun land kort ervoor duur gekocht hadden – in grote

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen
financiële problemen brachten.

Sociale verschillen: de achttiende versus de negentiende eeuw

De achttiende eeuw was nog de tijd van de Ommelander adel.²⁴ Hoewel hun aantal al aan het teruglopen was, staken zij nog ver uit boven de boeren. Het kan niet ontkend worden dat in de eerste helft van de achttiende eeuw de grootste boeren vaak de eersten waren onder het 'gewone' volk. Het verschil tussen de middelgrote boeren en de vele middenstanders die op het Groningse platteland woonden was echter nog betrekkelijk gering. Heel aardig is dit laatste te zien in het taxatiekohier van 1730. Het taxatiegeld kwam in plaats van een belasting op luxe 'zoete en Neurenberger waren' en ieder huishouden met een vermogen van tenminste 400 gulden moest deze betalen. De hoogte van het taxatiegeld was afhankelijk van het vermogen, ambten en waardigheden, vaste baten en lonen en de omvang van het huishouden.²⁵

De hoogstaangeslagene van het kerspel Wehe met 22 gulden was Tjarda Van Starkenborg, heer van Wehe, op de reeds eerdergenoemde borg Borgweer. De volgende was een stelmaker (wagenmaker) met 9 gulden, terwijl ook een pelmolaar met 8 gulden, de predikant en een kremer (winkelier) met 7 gulden flink moesten betalen. Verder bleken Cornellis Arents (een winkelier en tapper) en Harm Freerx (een kuiper) 6 gulden te betalen. Hun bedragen zijn enigszins vergelijkbaar met de grootste boeren in het kerspel, namelijk Geert Jans, Ecke Rijkels en Hindrik Pieters met elk 25 tot 30 hectare land in gebruik die 5 tot 7 gulden betaalden. De iets kleinere boeren met 15 tot 25 hectare Jan Geerts en Harmannus Luidens waren goed voor 3 gulden. Daarna kwamen de kleinere middenstanders met twee schoenmakers, een korenmolenaar, een glazenmaker en een schipper met elk 2 gulden, en vervolgens een kuiper, een chirurgijn, een wever, een herbergier en een snijder (kleermaker) met elk één gulden. Ook de wat kleinere boeren Balster Tonnis, Jan Derks, Jan Klaassen en Evert Lammerts met 9 tot 17 hectare land in gebruik betaalden echter slechts één gulden.

Conclusie uit de analyse van het taxatiekohier van 1730 van Wehe is dus dat in deze tijd er qua welvaart inderdaad vrij weinig verschil bestond tussen boeren en middenstanders. Systematische analyse van registers voor de hoofdelijke omslag – een belasting afhankelijk van inkomen en vermogen – van een aantal Groningse kleigemeenten in de jaren 1810, 1830 en 1850 laat echter een geheel ander beeld zien.²⁶ Zo'n honderd jaar later, blijkt de gemiddelde boer met kop en schouders boven de andere beroepsgroepen

Paping

uit te steken. Alleen predikanten en medisch doctoren met hun academische opleiding, net als de eigenaren van een dure windmolen, kwamen gemiddeld bij hen in de buurt. De lokale middenstanders, winkeliers en dergelijk betaalden gemiddeld veel minder belasting en waren dus kennelijk veel armer dan de boeren. Ook blijkt rond 1810 dat de hoeveelheid land in gebruik bij huishoudens rond 1810 heel sterk samenhang met de rijkdom zoals die naar voren kwam in de belastingregisters. De boeren waren in het begin van de negentiende eeuw zoals gezegd vooral zo rijk geworden door de genoemde sterk gestegen waarde van het vaste beklemdrechtelijke gebruiksrecht van hun land. Het hele sociale bouwwerk was daardoor veranderd, feitelijk vereenvoudigd: eerst kwamen de boeren, daarna de lokale middenstanders en onderaan de ladder stonden de talloze landloze landarbeiders. Toen rond 1813 in Groningen lijsten gemaakt werden van de hoogstaangeslagenen in de belasting van het platteland werden die dan ook geheel gedomineerd door vast beklemd boeren, en stonden er maar weinig anderen op.²⁷

Een gepolariseerde maatschappij in de negentiende eeuw

Op eerste gezicht zou je zeggen dat een samenleving juist gelijkjer wordt als de grond die eerst van rijke edellieden, patriciërs en instellingen was, de facto in handen valt van de gebruikers door een wijziging in de eigendomsrechten. Toch heeft het vast worden van de beklemmingen op de lange termijn het omgekeerde effect gehad in Groningen. Daar zijn twee belangrijke redenen voor. Eind achttiende eeuw was het landgebruik heel ongelijk verdeeld, dus maar een minderheid van de Groningse plattelandsbevolking profiteerde van het vast en onopzegbaar worden van de beklemmingen. Daarbij kwam dat de gebruikers dan wel vrij mochten beschikken over het land, maar ze het recht niet kregen om een beklekking te splitsen. Bedacht moet worden dat zodoende grote hoeveelheden land vast werden gekoppeld aan één specifieke boerderij. Het gevolg was dat er niet of nauwelijks versplintering van grondgebruik plaatsvond in de negentiende eeuw, ondanks dat de bevolking van het Groningse platteland meer dan verdubbelde. In Drenthe vonden wel splitsingen plaats en nam het aantal boerderijen snel toe. De sociale verschillen tussen de boeren en de rest van de bevolking waren daar dan ook kleiner, mede omdat landarbeiders met enig land of keuterboeren er een kans hadden zich door middel van ontginning op te werken tot middelgrote boeren.²⁸

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

In grote delen van het nabije Friesland waren er dan wel nauwelijks ontginningsmogelijkheden, maar hier bleef de Friese adel als landeigenaar wel machtig en een overheersende rol spelen in de plattelandssamenleving.²⁹ Friese boeren waren immers gewoon huurders van het door hen gebruikte land en zodoende in de negentiende eeuw vaak lang niet zo welvarend en invloedrijk als hun Groningse collega's. Die macht en rijkdom van de Groningse boeren – en dan vooral de rijksten, de zogenaamde herenboeren – kwam op vele manieren tot uiting en zou het beeld van het Groningse platteland in sterke mate gaan bepalen.

Toch moet wel bedacht worden dat hoe allesoverheersend de boeren maatschappelijk ook waren, zij met hun allen in feite maar een beperkt deel van de Groningse plattelandsbevolking uitmaakten. Rond 1770 was naar schatting nog 32% van de huishoudens in de Groningse kleistreken – meer dan de helft van het Groningse platteland – boer. In 1830 was dit aandeel al gedaald tot 20% en in 1910 waren er zelfs maar 13% boeren. Ondertussen was het aandeel landarbeidersgezinnen gestegen van 27% in 1770, tot 39% in 1830 en zelfs 53% in 1910.³⁰ De afstand, niet alleen in welvaart, maar ook sociaal en cultureel gezien, werd enorm in deze periode. Familierelaties kwamen eind achttiende eeuw nog regelmatig voor tussen grotere boeren en arbeiders, maar werden zeldzamer gedurende de negentiende eeuw. Ze leefden in gescheiden werelden, waarin de arbeiders dag in, dag uit hard werkten voor dagloon om te overleven, terwijl de meest welgestelde boeren opzichters waren geworden, die goed van hun boerderij konden leven en de tijd hadden voor allerlei andere culturele en politieke activiteiten.

Afbeelding 2: Geuchien Zijlma en Itje Dijkhuis, landbouwers te Vliedorp in 1868. Hij was later gemeenteraadslid van Leens, lid Provinciale Staten, Tweede Kamerlid (1892-1909) en Eerste Kamerlid (1911-1916).

Paping

De gemeenteraden van Groningse plattelandsgemeenten bestond vrijwel geheel uit middelgrote en grote landbouwers. En dat was ook niet raar, omdat de kiezers dankzij het negentiende-eeuwse censuskiesrecht lange tijd voor het merendeel uit boeren bestond. Na het in 1848 opheffen van de standenindeling in de provinciale staten, die zeer in het voordeel was van de weinige overgebleven Groningse edellieden, speelden de Groningse boeren ook een toenemende rol in de provinciale politiek. Prominente liberale boeren als eerst Geert Reinders (1737-1815), Jan Freerks Zijlker (1805-1868) en Geuchien Zijlma (1842-1922) vertegenwoordigden daarnaast de Groningse herenboeren zelfs in het landelijke parlement. Ynte Botke gaat in zijn proefschrift *Boer en Heer* uitgebreid in op deze culturele en politieke Groningse plattelandselite in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw.³¹ Het was pas met de toenemende democratisering en daarmee de opkomst van de socialisten en de christelijke partijen dat in de twintigste eeuw de veel omvangrijkere andere sociale groepen – de landarbeiders en de middenstanders – ook enige politieke invloed verwierven in de Groningse dorpen. Het georganiseerde maatschappelijke en culturele leven op het Groningse platteland werd eveneens lang gedomineerd door de boeren, die als vrijwel enige sociale groep de tijd had voor andere bezigheden dan alleen werken.

Hun rijkdom maakte het voor de boeren met de grootste bedrijven (oftewel het meeste land) mogelijk om door middel van het neerzetten van imposante huizen voor hun schuren nog eens te laten zien wie er de baas was. Het contrast was enorm met de kleine landarbeidershuisjes en de iets grotere middenstandshuizen die vooral in de dorpen stonden, al woonden de arbeiders soms ook los of in plukjes bij elkaar op het platteland. In de huidige dorpjes zien we nog wel een deel van de negentiende-eeuwse huizen van middenstanders. De vele arbeidershuisjes uit de eerste helft van de negentiende eeuw zijn echter bijna allemaal verdwenen. Ze bleken in de loop van de twintigste eeuw gewoon te slecht om in te wonen en werden vrijwel allen vervangen door betere huizen.

De enorme gebouwen die de Groningse boeren vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw – maar ook nog in de eerste decennia van de twintigste eeuw – neerzetten zijn echter wel bewaard gebleven. Sommige boerderijen lijken wel kleine adellijke borgen, anderen werden als een soort van landhuizen in diverse architectonische stijlen neergezet. De opeenvolging langs diverse wegen van deze imposante boerderijen met hun grote voorliggende tuinen in het noorden en noordoosten van de provincie bepaalt

thans nog steeds het beeld van het Groningse platteland voor de bezoeker.

Ook kan gewezen worden op de vele enorme villa's die in de grotere dorpen te vinden zijn en die er vaak door gepensioneerde grotere landbouwers rond 1900 neergezet zijn. In de loop van de negentiende eeuw hoefden zij namelijk niet langer tot hun dood door te werken, maar konden gaan rentenieren van het geld dat verdiend was met het lucratieve boeren. De gemiddelde grondprijs lag vanaf 1860 voortdurende ruim boven de 1,000 gulden tot wel 2,000 gulden per hectare, terwijl een gemiddeld arbeidersdagloon op eigen kost vaak nog geen gulden was.³² Families waren bijna altijd al generaties lang boer en hadden door de investering van hun kapitaal in beklemd land, hun vermogen alleen maar zien groeien. Tegen die tijd was zelfs de verkoopwaarde van een kleinere boerderij van minder dan 20 hectare (mits niet al te veel met schulden belast natuurlijk) al genoeg om je schaapjes op het droge te hebben.

Boerderijen werden steeds meer waard en werden dus nauwelijks opgesplitst mede als gevolg van het beklemdrecht. Dat had echter wel tot gevolg dat veel boerenkinderen gedurende de periode van bevolkingsgroei vanaf het einde van de achttiende eeuw en ook in de negentiende eeuw geen boerderij konden verwerven. Onderzoek voor de eerste helft van de negentiende eeuw laat zien dat de kinderen van de kapitaalkrachtige grote

Afbeelding 3: Foto van de Tuinsterheerd te Leens, herenboerderij gebouwd in 1867, gelegen een paar kilometer ten westen van het verdwenen Borgweer. Sommige Groningse boerderijen leken wel borgen.

Paping

boeren, de kinderen van de kleinere boeren vaak verdrongen van de kleinere boerderijen.³³ Die laatste groep kon dan zelf geen boer worden omdat ze zich zo'n hele dure boerderij gewoonweg niet konden veroorloven, al helemaal niet als ze hun erfenis onder veel broers en zusters moesten verdelen. Zij moesten zich in dat geval tevredenstellen met een bestaan als koopman, ambachtsman of zelfs arbeider, waarvan de laatste sociale groep dan ook een steeds groter aandeel in de plattelandsbevolking kreeg. Een andere oplossing was natuurlijk om te verhuizen naar elders (de stad of Noord-Amerika). Al met al was de neerwaartse sociale mobiliteit onder Groningse boerenkinderen hierdoor lang erg groot. Daarbij moet bedacht worden dat zo'n val soms erg diep was, gezien de enorme verschillen die er waren ontstaan tussen de groep welgestelde boeren in hun comfortabele huizen en de vele altijd maar werkende landarbeiders en ambachtslieden in hun kleine woningen.

Zo kon het gebeuren dat in Groningen rond 1900 beduidend meer dan in andere provincies op het platteland een grote groep arme en kansloze landarbeiders stond tegenover een kleine elite van rijke boeren die de lakens uitdeelde in de maatschappij. Als werkgever en opdrachtgever bepaalden zij voor de andere huishoudens wie een enigszins fatsoenlijk bestaan kon opbouwen. In delen van de provincie verzachtte het gedeelde christelijke geloof de sociale verschillen nog iets. Het is echter niet verrassend dat elders de grote polarisatie leidde tot enorme sociale spanningen culminerend in onder meer de grote landarbeidersstaking in het Oldambt van 1929 en een grote aanhang daar voor de communistische partij na de Tweede Wereldoorlog. Het was het systeem van het vaste beklemrecht dat de boeren rijk en de boerderijen groot gemaakt had, en zo het zaad vormde waaruit deze zeer gepolariseerde rurale samenleving ontsproten is.

Concluderende opmerkingen

De verschuiving van een groot deel van de eigendomsrechten van land in Groningen in de vroegmoderne tijd van rijke eigenaren en instituties naar de gebruikers had in lijn met de ideeën van Douglas North mogelijk een positieve invloed op de economische ontwikkeling van de provincie. Boeren werden hierdoor gestimuleerd om meer te investeren in grond en ook om te innoveren, daar zij vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw er zelf geheel de vruchten van konden plukken. Het zou de moeite waard zijn om eens systematisch na te gaan of de Groningse boeren als landeigenaren inderdaad innovatiever, succesvoller en productiever waren dan bijvoorbeeld

de verder redelijk vergelijkbare Friese huurboeren in de negentiende eeuw.

Zeker is echter dat de verschuiving van eigendomsrechten naar de landgebruikers leidde tot een forse verandering van de maatschappelijke structuur van grote delen van het platteland van de provincie Groningen. Boeren als landgebruikers en de facto landeigenaren begonnen onbetwistbaar de top van de Groningse samenleving te vormen, zeker omdat de regels van het beklemrecht versplintering van landbezit voorkwamen. De adel verdween vrijwel geheel van het toneel en voor de snelgroeïende groep landarbeiders werd het verwerven van stukjes land om te gebruiken en zich zo op te werken vrijwel onmogelijk. Proletarisering en boerenelitevorming gingen dankzij het beklemrecht hand in hand, met een extreme sociale polarisatie als eindresultaat. Het is die sociale polarisatie die het beeld van het Groningse platteland dankzij de vele bewaard gebleven kasten van boerderijen nu nog bepaald en denkkelijk ook in de nabije toekomst zal bepalen, naast natuurlijk de huidige aardbevingsschade en de vele fraaie Middeleeuwse kerken.

Laat ik me aan het eind van dit artikel wagen aan een *counterfactual* uitspraak. Als de processen rond het beklemrecht in de tweede helft van de achttiende eeuw een andere uitkomst hadden gehad, dan had de Groningse samenleving er in de negentiende en ook twintigste eeuw er denkkelijk heel anders uitgezien. In elk geval waren er dan vermoedelijk heel wat meer adellijke landhuizen, al die voorhuizen van boerderijen zouden een stuk minder statig zijn geweest, en heel misschien waren er dan ook wat meer echte landarbeidershuisjes van vóór 1850 bewaard gebleven.

Noten

1. Voor een tamelijk recent uitgebreid algemeen overzicht van de geschiedenis van de provincie kan verwezen worden naar M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*, deel II: *Nieuwe Tijd*; deel III: *Nieuwste Tijd – Heden* (Waanders Uitgevers: Zwolle 2008-2009).
2. Douglas C. North, 'Institutions,' *Journal of Economic Perspectives* 5 (1991), 97-112; Gary D. Lidecap, *Douglas C. North: Transaction costs, property rights, and economic outcomes* [NBER Working Paper 24585: 2018]; Sebastian Galiani and Itai Sened (eds.), *Institutions, Property Rights, and Economic Growth. The legacy of Douglas North* (Cambridge University Press, 2014).
3. Tomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (Harvard University Press 2014).
4. Kaart 1 en 2 zijn gebaseerd op een uitgebreide percelsgewijze reconstructie van

- landeigendom en landgebruik door de auteur met behulp van een grote hoeveelheid primaire bronnen en uitgaande van de Hisgis kaart van 1830: <https://hisgis.nl/projecten/groningen/>. Voor uitleg methode zie: <https://www.rug.nl/staff/r.f.j.paping/reconstructielandgroningen2009powerpoint.pdf>.
5. Richard Paping, 'The transfer of farms in north Groningen (the Netherlands), 1591-1991. From sale towards family succession?', in: A.L. Head-König, in collaboration with P. Poszgai (eds.), *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies* [Rural History in Europe, volume 7] (Brepols: Turnhout, 2012), 311-337.
 6. Erwin Karel and Richard Paping, 'In the shadow of nobility. Local farmer elites in the Northern Netherlands from the 17th to the 19th century', in: D. Freist und F. Schmekel (eds.), *Hinter dem Horizont. Band 2: Projektion und Distinktion ländlicher Oberschichten in europäischen Vergleich, 17.-19. Jahrhundert* (Aschendorff Verlag: Münster, 2013), 43-54; Zie ook: <https://www.rug.nl/staff/r.f.j.paping/eigenerfdengroningen2007powerpoint.pdf>.
 7. Merijn Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied, 1505-1830* (Groningen/Wageningen 2006); Otto Aden, *Entwicklung und Wechsellagen ausgewalter Gewerbe in Ostfriesland von der Mitte des 18. bis zum Ausgang des 19. Jahrhundert* (Aurich 1964); Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe vosie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987).
 8. Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 55-56, 64-66; W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw', *Historia Agriculturae XIII* (1981), 7-136, o.a. 29-32, 54-61.
 9. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw', 33-37, 40-54, 62-68.
 10. Vergelijk Friesland waar verpachters kennelijk de grootste rol speelden bij het aanwijzen van een nieuwe pachter: Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 51-66.
 11. Groninger Archieven, Hoge Justitiekamer (toegang 136), inv.nr. 841-899: protocol civiele zaken 16-5-1670.
 12. Veel uitgebreider over het beklemrecht: Formsma, 'Beklemrecht en landbouw'; P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910* (NAHI: Groningen 1991), 106-118.
 13. Groninger Archieven, Hoge Justitiekamer, inv.nr 881, fol. 1, 16 jan. 1651; fol. 43v, 30 jan. 1651; inv.nr. 882, fol. 8v, 15 jan. 1652; fol. 32v, 22 jan. 1652; fol. 146, 28 aug. 1652; fol. 170, 13 sep. 1652; fol. 198-199, 21 okt. 1652.
 14. Groninger Archieven, Hoge Justitiekamer, inv.nr. 900-925: protocol civiele zaken 1671-1697: opeens voornamelijk "contrarie opzeggingen" van land.
 15. In het zeer natte gebied rond Delfzijl waren de economische omstandigheden zelfs zo slecht in deze tijd dat veel particuliere eigenaren hun land voor een appel en een ei aan de boeren verkochten. Later was hier dan ook uitzonderlijk veel land eigenerfd: R. Paping, 'Boeren in Delfzijl van de zestiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw: meiers en eigenerfden', in: J.E. Emmelkamp, *Boerderijen, borgen en buitenplaatsen, steenfabrieken en molens rond Delfzijl* (Profiel: Bedum 2017), 73-95.
 16. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw', 76-80.
 17. Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 60, 66; Formsma, 'Beklemrecht en landbouw', 68-71, 89-90.

Eigendomsrechten als motor voor sociale ontwikkeling in Groningen

18. R. Georgius, 'Het bekleemrecht in de provincie Groningen. Het proces van Abel Derks kinderen'. In: R. Georgius en L.A.H. de Smet, *Honderd jaar landbouwvereniging "Nieuwolda - Nieuw-Scheemda", 1860-1960* (1960), 30-32.
19. Priester, *De economische ontwikkeling*, 106-107, 113-114.
20. Zie uitgebreid hierover: Priester, *De economische ontwikkeling*; R. Paping, 'Voor een handvol stuivers'; *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (NAHI/RegioProject: Groningen 1995).
21. Groninger Archieven, RK parochie Wehe Den Hoorn (toegang 2390), inv.nr 464, 28 mrt 1774; Idem, Gerechten Hunsingo (toegang 734), inv.nr 438, 16 dec.1765; inv.nr. 1515, 12 juni 1806.
22. Groninger Archieven, Gerechten Hunsingo, inv.nr. 329, 26 april 1783; inv.nr. 1515, 28 dec. 1805.
23. Paping, 'Voor een handvol stuivers', 342-344.
24. H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel, 1600-1800* (Groningen 1981).
25. Groningen Archieven, Staten van Stad en Lande (toegang 1), inv.nr. 2217; I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal compas', in: I.B.M. Matthey red. *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Rijksarchief: Groningen 1975), 319-320. De omvang van de boerderijen en enkele ongenoemde beroepen is gebaseerd op een reconstructie van land (zie: Paping, 'The transfer of farms') en inwoners van Wehe. Van een drietal vermeldingen is geen beroep vastgesteld.
26. R. Paping, 'Taxes, property size, occupations and social structure, the case of the 18th and 19th century Northern Dutch countryside', *Revue Belge d'histoire contemporaine RBHC/BTNG Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* XL (2010) 215-248, i.h.b. 225-230.
27. P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, 2 delen (Martinus Nijhof: 's-Gravenhage, 1951-1955).
28. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, passim.
29. H. Krips van der Laan, 'Groningen op de drempel van de moderne tijd', in: M. Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, deel II: *Nieuwste Tijd – Heden* (Waanders Uitgeverij: Zwolle 2009) 51-52; Zie ook: Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Wolters Noordhoff/Forsten: Groningen, 1993).
30. R. Paping en G. Collenteur, 'The economic development of the clay soil area of Groningen 1770-1910: income and socio-economic groups'. In: P. Kooij (ed.) *Where the twain meet. Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917* (NAHI: Groningen, 1998), 39.
31. Botke, *Boer en Heer: 'de Groninger boer' 1760-1960* (Van Gorcum: Assen, 2002).
32. Priester, *De economische ontwikkeling*, o.a. 121, 187, 520-521.
33. R. Paping and E. Karel, 'The rural succession myth. Occupational careers and household formation of peasants' and farmers' offspring around 1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis / The Low Countries Journal of Social and Economic History* 8 (2011) no. 4, 44-75.